

3. Lazarus, R.S. (2006). Emotions and interpersonal relationships: toward a personcentered conceptualization of emotions and coping. *Journal of Personality*, 74, 9–46 [in English].

4. Bolshakova, A. M. (2013). Osobystisniresursypodolanniaskladnykhzhyttyevykhshyatsii ta chasoviperspektyvyvobnyunatskohoviku [Personality resources of overcoming difficult life situations and temporary perspectives of teen-age persons]. *Nauka i osvita – Science and education*, 1/2, 17–21 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 05.06.2019.
The article was received 05 June 2019.*

УДК 159.923
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2019-3-15

ШКІЛЬНІ СТРАХИ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

Щербакова Олена Олександрівна,
кандидат психологічних наук

*Державна установа «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків»
Національної академії медичних наук України*

lenascherbakova@ukr.net
ORCID 0000-0002-9169-5471

Мета. У статті наводиться аналіз проблеми шкільних страхів, результати вивчення міри прояву та структури шкільних страхів учнів основної школи.

Методи. У дослідженні використано список з 52 шкільних страхів М.А. Кузнецова в авторській модифікації. Обробка даних передбачала використання описової статистики та кластерний аналіз.

Результати. Визначено, що основними шкільними страхами учнів основної школи є страх контрольної або самотійної роботи, перевздаті контрольної роботи, що викличуть до директора, що знайдуть шпаргалки, пропустити важливу контрольну, а також страхи підготуватись гірше за всіх, відповідати біля дошки, забути про яке-небудь завдання, не вступити до вишу, бути висміяним, опинитись у центрі конфлікту, бути самотнім у класі, відсутності підтримки друзів та близьких, що зумовлено віковими особливостями, а саме в прагненні підлітків до спілкування з однолітками, також прагнення до автономії та пошук визнання цінності власної особистості. Найбільш щільно між собою пов'язані страхи, що утворюють такі умовні групи, як: 1) «страх вчителя» – це страхи контролю відвідування, нового вчителя, відпроситись з уроку та вчителя загалом; 2) «страх-невпевненість» – це страхи «звернутись з проханням до однокласників» і «звернутись з проханням до вчителя», «висловити власну думку»; 3) «страх некомпетентності» – страхи «відчуття «каші в голові», «неможливості чітко висловити свої думки», «страх забути завдання»; 4) «страхи перевірки підготовки школяра», до якої увійшли страхи перевірки домашнього завдання і запитання вчителя; 5) «гелотофобія» – це страхи бути висміяним та критики на свою адресу.

Висновки. Провідними шкільними страхами учнів основної школи є страхи перевірки знань, а також страхи, типові для соціальної ситуації розвитку та провідної діяльності у підлітковому віці – страхи, пов'язані із самоствердженням серед однолітків. Встановлено такі таксономічні групи страхів, як «страх учителя», «страх-невпевненість», «страх некомпетентності», «страхи перевірки підготовки школяра» та страхи «гелотофобія».

Ключові слова: шкільні страхи, учні основної школи, психоемоційні стани, навчальна діяльність, соціальні страхи.

SCHOOL FEARS OF THE MIDDLE SCHOOL PUPILS

Shcherbakova Olena Oleksandrivna,
Candidate of Psychological Sciences

*State Institution “Institute of Health Children and Adolescents”
of the National Academy of Medical Sciences*

lenascherbakova@ukr.net
ORCID 0000-0002-9169-5471

The purpose of the article is to determine the extent of the manifestation and structure of school fears of pupils in the primary school (adolescents).

Methods. The study uses a list of 52 school fears of M.A. Kuznetsov in the author's modification. Data processing required the use of descriptive statistics and cluster analysis.

Results. The main school fears of pupils in the middle school are the fear of control or independent work, the reassignment of control work, which will cause the director to find cribs, skip an important control, the fears to prepare worse than everyone, answer at the board, forget about any task, not to go to university; the fears of being ridiculed, finding themselves in the center of the conflict, being alone in the classroom, lack of support for friends and relatives, due to age-specific peculiarities, namely the desire of adolescents to interact with peers, as well as their desire for autonomy and the search for recognition of the value of one's own personality. The fears that form such conditional groups are most closely related to each other: 1) "fear of a teacher" is the fear of visiting control, a new teacher, dismissing from the lesson, and the teacher as a whole; 2) the group "fear-uncertainty" is the fear of "asking for classmates" and "asking for a teacher", "expressing one's own opinion"; 3) the group of "fear of incompetence" – the fears of "feeling" of the cereal in the head", "the impossibility of expressing their thoughts", "fear to forget the task"; 4) a group of "fears of checking the preparation of schoolchildren", which included fears of checking homework and the teacher's questions; 5) a group of fears of "helotophobia" – it's fears to be ridiculed and criticism in his address.

Conclusions. The main and most expressed school fears of primary school students are fears of knowledge testing, as well as fears typical of the social situation of development and leading activities in adolescence – fears associated with self-affirmation among peers. Such taxonomic groups of fears as "fear of a teacher", "fear-uncertainty", "fear of incompetence", "fears of checking schoolboy training" and fears of "helotophobia" are established.

Key words: school fears, pupils of the middle school, psychoemotional states, educational activity, social fears.

Вступ

Проблема страхів становить інтерес для психологічної науки, оскільки її розробка є надзвичайно актуальною та важливою для вирішення цілої низки питань: визначення психолого-педагогічних умов успішної адаптації підлітків до навчання в школі, формування адекватної їх самооцінки, попередження виникнення невротичних проявів тощо.

Дослідження феномена страхів безпосередньо пов'язане з вивченням проблеми емоцій, яка ще не досить розроблена у психологічній науці. Вивченню проблеми страхів присвячено велику кількість досліджень у дитячій та віковій психології (І.В. Бабарикіна (2012), О.С. Галата (2017), М.А. Кузнецов (2012, 2014, 2017), Н.Г. Піддубна та Д.Е. Єфімов (2016), О.М. Скляренко (2003) В.С. Шаповалова (2014) та ін.). Втім, психологічна характеристика шкільних страхів, їх структура та міра прояву у підлітковому віці, який припадає на період навчання учня в основній школі, залишається не досить повною. Виявлення низки шкільних страхів, їх структури та міри прояву є нагальною науковою проблемою, оскільки вони залучаються до регулювання навчально-пізнавальної діяльності, деякі з них стоять на заваді досягнення академічної успішності та гармонійному розвитку особистості учня, інші – стимулюють навчальні досягнення, включаються до емоційної саморегуляції. Саме такий погляд на шкільні страхи зумовив формулювання **мети статті** – визначити міру прояву та структуру шкільних страхів учнів основної школи.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

У психології «страх» розглядається як негативна емоція, яка є відповідною реакцією психіки на певний подразник (Велика пси-

хологічна енциклопедія, 1997), як психічний стан людини, який пов'язаний із болісними переживаннями та викликає дії, спрямовані на самозбереження (Словник-довідник з психоаналізу, 2010).

Шкільні страхи виступають як негативні психоемоційні стани дитини, які виникають у школі або у зв'язку зі згадуванням школи, пов'язані із відображенням у свідомості конкретної загрози емоційному благополуччю, проявляються в очікуванні та передбаченні невдачі у здійсненні конкретної дії на уроці чи в позаурочній ситуації (Піддубна, Єфімов, 2016; Скляренко, 2003).

На відміну від шкільної тривоги, яка є узагальненою реакцією на невизначену, неясну і здебільшого уявну загрозу, шкільні страхи значно більш конкретні і різноманітні. Активатором шкільного страху може стати будь-яка людина, об'єкт, ситуація, подія, дія і навіть внутрішній стан самого школяра, за допомогою яких була определена шкільна тривога (Кузнецов, Шаповалова, 2014).

Загалом проблема шкільних страхів розглянута більш детально стосовно молодшого шкільного віку (Кузнецов, Бабарикіна, 2012; Скляренко, 2003; Beidel, Turner, Morris, 2000; Kashani, Orvaschel, Rosenberg, 1990; Pine, 1997). Серед основних шкільних страхів молодших школярів Н.Г. Піддубна і Д.Е. Єфімов (2016) розрізняють: 1) страхи самовираження, що зберігають свою інтенсивність впродовж усього молодшого шкільного віку; 2) страхи не відповідають очікуванням інших, що мають тенденцію до зменшення наприкінці навчання в початковій школі; 3) страхи ситуацій перевірки знань; 4) страхи, що виникають під час спілкування з учителем, які зберігають свою інтенсивність впродовж молодшого шкільного віку.

У підлітковому віці, який припадає на період навчання в основній школі, інтереси школярів стають найбільш диференційованими та спрямованими на «доросле життя», на відміну від молодших школярів. Значний вплив на емоційний розвиток підлітків чинить той факт, що підлітки прагнуть самостійності та незалежності, що не завжди задовольняється дорослими. До негативних емоційних станів у підлітків можуть призводити зміни у фізичному розвитку та проблеми із зовнішністю, протиріччя між рівнем домагань та образом власного «Я», незадоволення потреби у зростанні емоційних контактів з однолітками.

Підліткові страхи умовно поділяють на природні та соціальні (Кузнецов, Бабарікіна, 2012). Природні страхи ґрунтуються на дії інстинкту самозбереження (страх втратити рідних, постраждати від катастрофи, нападу тварин, злочинців; боязнь крові, болю, уколів, лікарень; привидів, потойбічних сил; вогню, глибокої води, висоти, несподіваних звуків тощо). Соціальні страхи викликані взаємодією з оточуючими людьми. Це страх запізнення, ганьби, осуду, страх бути висміяним і знедоленим. До соціальних страхів також належить страх самотності.

Страхи загалом і шкільні страхи зокрема у разі нормального розвитку є важливою ланкою в регулюванні поведінки дитини, вони мають як негативну, так і позитивну адаптивну функцію та зміст (Скляренко, 2003); поділяються на дві групи: страхи ситуацій перевірок знань та страхи самовираження, які найбільш інтенсивно проявляються у молодших школярів і є провідними у молодшому шкільному віці.

Підліток, з одного боку, прагне зберегти свою індивідуальність, бути собою, а з іншого – бути разом з усіма, належати групі, відповідати її цінностям і нормам. Вирішити це протиріччя не дуже легко, і тут є кілька шляхів: від егоцентризму і у собі ціною втрати контактів з однолітками і дружби з ними до сліпого конформізму – некритичного сприйняття будь-яких групових приписів, відмови від особистої свободи і самостійності в думках і судженнях. Потреба бути собою – це і прагнення до вдосконалення свого «я», що невіддільне від неспокою, тривоги, страху бути не собою, тобто стати кимось іншим, у кращому разі – знеособленим, у гіршому – втратити самоконтроль, владу над своїми почуттями і розумом (Захаров, 2004).

М.А. Кузнецов та І.В. Бабарікіна (2012) виділяють три групи шкільних страхів: страх ситуаційної перевірки знань, страх соціального неприйняття і страх покарання. Вчені показали, що показник страху си-

туації перевірки знань знижується з дорослішанням, однак у дівчат страх стабільно на вищому рівні. Проблеми та страхи у стосунках з учителями поступово підвищуються з віком у дівчат, а у хлопців, навпаки, вони трохи занижуються. Страх публічної перевірки знань зростає з дорослішанням як у хлопчиків, так і у дівчат, проте страх осоромитись перед однокласниками проявився у тенденції до зниження в обох ґендерних групах; також знижується страх почути на смішки однокласників.

Дослідження навчальних страхів не обмежується молодшим шкільним віком. М.А. Кузнецову і В.С. Шаповаловій (2014) вдалося виявити ключові студентські страхи, інтенсивність яких досить помітна і при цьому практично не змінюється протягом усього періоду навчання у виші. До цієї групи авторами віднесено страхи: 1) «захворіти і багато пропустити»; 2) «що неправильно вибрав (ла) спеціальність»; 3) «відпрацювань»; 4) «відсутності підтримки друзів, близьких»; 5) «відчуття» каші в голові»; 7) «погано закінчити ВНЗ»; 8) «пропустити важливу контрольну роботу»; 9) «публічних виступів»; 10) «що не буду задоволений (а) професійною діяльністю»; 11) «що не реалізую свої здібності». Спільним у прояві навчальних страхів у студентському та підлітковому віці має бути їх соціальна зумовленість, страх бути невідповідним вимогам навчальної діяльності. Втім, визначення структури та міри прояву шкільних страхів учнів основної школи, навчально-пізнавальна діяльність яких припадає на підлітковий вік, практично не досліджувались.

До причини шкільних страхів підлітків за даними М.А. Кузнецова та О.С. Галати (2017), віднесено: однокласники як джерело страхів, фактор підготовки до уроків, фактор неготовності до навчання та фактор недостатньої навчальної самоорганізації. Отже, основними джерелами виникнення шкільних страхів учнів основної школи мають бути соціальні та власне академічні (пізнавальні). На нашу думку, ці два джерела зумовлюватимуть існування двох основних таксономічних груп шкільних страхів – власне навчальних та соціальних. Зазначене припущення вимагає емпіричної перевірки, що і було здійснено у представленому дослідженні.

2. Методологія та методи

Розробка методик діагностики шкільних страхів, виявлення їх асортименту, профілю і ступеня вираженості у конкретних дітей – продуктивна й актуальна форма роботи шкільної психологічної служби у разі пошуку додаткових резервів підвищення

мотивації навчальної діяльності та рівня суб'єктивного благополуччя школярів.

З метою вивчення структури та міри прояву шкільних страхів у підлітковому віці було залучено 88 школярів 5–8 класів та адаптовано і впроваджено психодіагностичну методику *список шкільних страхів*, яка представлена списком страхів по групах:

1) Страху випробування: контрольна або самостійна робота; Perezдачі контрольної роботи; відпрацювання пропусків; відстати від шкільної програми; перевірка домашнього завдання; запитання вчителя; перед новим предметом або вчителем; додаткові завдання; творчі завдання; перед певним предметом, опитування.

2) Відповідності: що викличуть до директора; контроль відвідуваності; відповідальності;

3) Помилки та похибки: що знайдуть шпаргалки; пропустити важливу контрольну; захворіти та багато пропустити; отримати зауваження в щоденник; запізнитися; неправильно відповісти; покарання батьків;

4) Безпосередньо на уроці: підготуватись гірше за всіх; не встигнути конспектувати; отримати зауваження; отримати оцінку, нижчу ніж очікував(ла); коли вчитель вирішує, хто буде відповідати; що виженуть з класу; коли вчитель вирішує, яку оцінку поставити; відповідати біля дошки;

5) Власні якості та недоліки: відчуття «каші в голові»; що не зможу викладати чітко свої думки; що пропаде інтерес до навчання; забути про яке-небудь завдання; що не зрозумію вчителя; не вступити до ЗВО;

6) Соціальні страхи: публічних виступів; бути висміяним; опинитись у центрі уваги; опинитись у центрі конфлікту; критики на свою адресу; звернутись з проханням до однокласників; бути самотнім у класі; бути

«білою вороною»; висловлювати власну думку; низького статусу в класі; відсутності підтримки друзів, близьких;

7) Пов'язані з особистістю вчителя: сперечатися з учителем; нового вчителя; звернутись з проханням до вчителя; стати «не улюбленцем» вчителя; відпроситись з уроку.

Кожний прояв страхів оцінювався учнями за стандартною шкалою Лайкерта.

3. Результати та дискусії

Виходячи з даних описової статистики (таблиця 1) найбільш вираженими страхами підлітків є страх контрольної або самостійної роботи, Perezдачі контрольної роботи, що викличуть до директора, що знайдуть шпаргалки, пропустити важливу контрольну, підготуватись гірше за всіх, відповідати біля дошки, забути про яке-небудь завдання, не вступити до ВНЗ, бути висміяним, опинитись у центрі конфлікту, бути самотнім у класі, відсутності підтримки друзів та близьких.

Зазначені шкільні страхи можна поділити на такі умовні групи, як: 1) власне «шкільні страхи» – це страх контрольної або самостійної роботи, Perezдачі контрольної роботи, що викличуть до директора, що знайдуть шпаргалки, пропустити важливу контрольну; 2) «страх-невпевненість» – це страхи підготуватись гірше за всіх, відповідати біля дошки, забути про яке-небудь завдання, не вступити до ВНЗ; 3) «гелотофобії та міжособистісного спілкування» – це страхи бути висміяним, опинитись у центрі конфлікту, бути самотнім у класі, відсутності підтримки друзів та близьких, що зумовлено віковими особливостями, а саме в прагненні підлітків до спілкування з однолітками, також їх прагнення до автономії та пошуку визнання цінності власної особистості. Виходячи з думки

Таблиця 1

Список найбільш виражених страхів учнів основної школи

Страхи	М	σ
не вступити до ВНЗ	4,398	0,810
страх контрольної або самостійної роботи	3,659	0,801
відсутності підтримки друзів та близьких	3,602	1,326
відповідати біля дошки	3,330	1,371
що викличуть до директора	3,330	1,581
підготуватись гірше за всіх	3,295	1,186
опинитись у центрі конфлікту	3,193	1,445
що знайдуть шпаргалки	3,068	1,285
пропустити важливу контрольну	3,068	1,476
бути висміяним	3,057	1,465
забути про яке-небудь завдання	3,057	0,975
Perezдачі контрольної роботи	3,034	1,236
бути самотнім у класі	3,023	1,688

Л.С. Виготського, Д.Б. Ельконіна та інших дослідників вікової періодизації особистості про те, що провідною діяльністю дітей в цьому віці стає спілкування з однолітками, притому, що навчальна діяльність зберігає свою актуальність, але в психологічному відношенні відступає на задній план, можна стверджувати, що соціальні страхи мають розглядатись як провідні у структурі шкільних страхів учнів основної школи.

Крім того, досить значущими є страхи: відстати від шкільної програми, перевірка домашнього завдання, запитання вчителя, творчі завдання, перед новим предметом, опитування, відповідальності, захворіти та багато пропустити, отримати зауваження в щоденник, запізнитись, неправильно відповісти, покарання батьків, не встигнути конспектувати, отримати зауваження, отримати оцінку, нижчу ніж очікував(ла), коли вчитель вирішує, хто буде відповідати, що виженуть з класу, коли вчитель вирішує, яку

оцінку поставити, відчуття «каші в голові», що не зможу викласти чітко свої думки, що пропаде інтерес до навчання, що не зрозумію вчителя, публічних виступів, опинитись у центрі уваги, критики на свою адресу, бути «білою вороною», висловлювати власну думку, низького статусу в класі, сперечатись з учителем, стати не улюбленцем вчителя, що також пов'язані зі шкільними страхами, але тут уже ключовою фігурою є особистість учителя як важливого дорослого, також присутня тривожність, пов'язана з міжособистісним спілкуванням всередині колективу, страхом бути висміяним, неприйняттям колективом, що також можна пов'язати з провідною діяльністю підлітків та кризою підліткового віку (таблиця 2).

Так само, як і для сильно виражених страхів, помірно виражені страхи учнів основної школи стосуються, передусім, ситуацій соціальної взаємодії та спілкування учня з однокласниками та учителем. Стра-

Таблиця 2

Список помірно виражених страхів учнів основної школи

Страхи	М	σ
що виженуть з класу	2,989	1,647
що не зрозумію вчителя	2,976	1,234
отримати оцінку, нижчу ніж очікував(ла)	2,966	1,236
критики на свою адресу	2,955	1,560
публічних виступів	2,898	1,647
коли вчитель вирішує, хто буде відповідати	2,875	1,070
що не зможу викласти чітко свої думки	2,864	1,186
відстати від шкільної програми	2,841	1,508
коли вчитель вирішує, яку оцінку поставити	2,841	1,240
отримати зауваження в щоденник	2,761	1,104
отримати зауваження	2,760	1,124
низького статусу в класі	2,750	1,400
бути «білою вороною»	2,739	1,550
не встигнути конспектувати	2,705	1,116
відчуття «каші в голові»	2,682	1,109
покарання батьків	2,602	1,352
захворіти та багато пропустити	2,500	1,365
стати не улюбленцем вчителя	2,477	1,124
сперечатись з учителем	2,432	1,037
що пропаде інтерес до навчання	2,398	1,227
відповідальності	2,273	1,036
опинитись у центрі уваги	2,261	1,394
запитань учителя	2,227	1,047
творчих завдань	2,205	1,314
неправильно відповісти	2,182	0,977
запізнитись	2,159	1,144
опитування	2,080	0,820
перевірка домашнього завдання	2,034	1,033
висловлювати власну думку	1,875	1,070
перед новим предметом	1,784	1,033

хи бути висміяним через те, що учитель може вигнати з класу, що є можливість не зрозуміти учителя і мати конфуз, що є можливість отримати нижчу, ніж в інших учнів оцінку, зазнати критики чи осоромитись під час публічного виступу вказують на високу цінність міжособистісного спілкування та високого соціального статусу для учня основної школи.

Найменш вираженими страхами підлітків є відпрацювання пропусків, перед новим предметом або вчителем, додатковим завданням, контролем відвідуваності, звернутись з проханням до однокласників, нового вчителя, звернутись з проханням до вчителя, відпроситись з уроку, що можна пояснити тим, що в учнів відсутні деякі з наведених стресових ситуацій взагалі або вони зустрічаються значно рідше, ніж інші (таблиця 3).

Низький рівень вираженості страхів відпрацювання пропусків, нової інформації стосовно предмета чи особистості вчителя, додаткових завдань чи вирішення інших проблемних ситуацій може бути зумовлений високою толерантністю до невизначеності у підлітковому віці, який припадає на період навчання учнів в основній школі.

Результати ієрархічної древовидної класифікації шкільних страхів підлітків указують на щільний зв'язок між усіма видами страхів. Найбільш щільно між собою пов'язані страхи, що утворюють такі умовні групи, як:

1) «страх учителя» – це страхи контролю відвідування, нового вчителя, відпроситись з уроку та вчителя загалом;

2) «страх-невпевненість» – це страхи «звернутись з проханням до однокласників» і «звернутись з проханням до вчителя», «висловити власну думку»;

3) «страх некомпетентності» – страхи «відчуття «каші в голові», «неможливості чітко висловити свої думки», «страх забути завдання»;

4) «страхи перевірки підготовки школяра», до якої увійшли страхи перевірки домашнього завдання і запитання вчителя;

5) «гелотофобії» – це страхи бути висміяним та критики на свою адресу (рис. 1).

Отже, результати кластерного аналізу свідчать на користь думки про структурну організацію шкільних страхів учнів основної школи, в якій є чіткий розподіл на страхи власне академічні, пов'язані зі змістом навчальної діяльності, та страхи соціального характеру, що стосуються ситуацій взаємодії з іншими та самоствердження в учнівському колективі.

Висновки

За результатами теоретичного аналізу проблеми визначено, що шкільні страхи суттєво позначаються на регуляції навчальної діяльності учня, відіграють важливу роль в академічній успішності.

Основними і найбільш вираженими шкільними страхами учнів основної школи є страхи перевірки знань, а також страхи, типові для соціальної ситуації розвитку та провідної діяльності у підлітковому віці, – страхи, пов'язані зі самоствердженням серед однолітків. Страхи контрольної роботи та її перездачі чи пропуску стосуються власне ситуацій перевірки знань. Інші виражені страхи пов'язані зі страхом осуду та осоромлення і мають соціальну зумовленість (страхи, що знайдуть шпаргалки, страх підготуватись гірше за всіх, відповідати біля дошки, забути про яке-небудь завдання, не вступити до ВНЗ, бути висміяним, опинитись у центрі конфлікту, бути самотнім у класі, відсутності підтримки друзів та близьких).

Встановлено такі таксономічні групи страхів, як «страх учителя», «страх-невпевненість», «страх некомпетентності», «страхи перевірки підготовки школяра» та «гелотофобії». Зазначені групи страхів вказують на те, що поряд зі страхами, пов'язаними власне зі змістом навчальної діяльності, велику значущість у підлітковому віці набувають страхи соціального характеру, пов'язані зі стосунками з учителем, адміністрацією, однолітками і зумовлені важливістю підтримки високого соціального статусу учня основної школи.

Таблиця 3

Список найменш виражених страхів учнів основної школи

Страхи	M	σ
відпрацювання пропусків	1,682	1,089
перед новим предметом або вчителем	1,784	1,033
додатковим завданням	1,977	1,093
контролем відвідуваності	1,684	0,954
звернутись з проханням до однокласників	1,670	0,919
нового вчителя	1,307	0,594
звернутись з проханням до вчителя	1,750	0,900
відпроситись з уроку	1,511	0,773

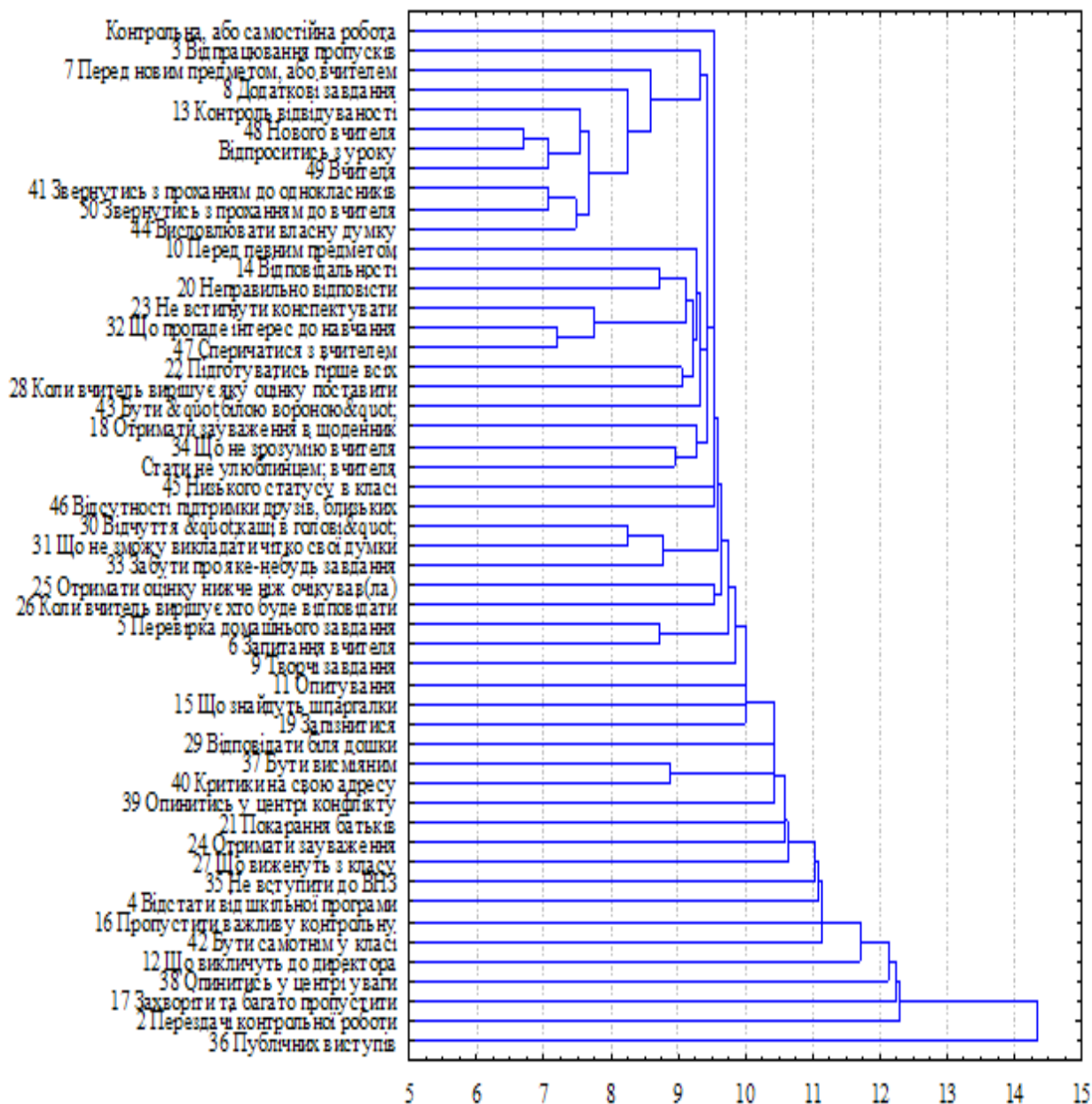

Рис. 1. Результати кластеризації шкільних страхів підлітків

ЛІТЕРАТУРА:

1. Большая психологическая энциклопедия. Москва : Эксмо, 2007. 544 с.
2. Кузнецов М.А., Бабарикіна І.В. Шкільні страхи: види, умови прояву та шляхи подолання. Харків : ХНПУ, 2012. 227 с.
3. Кузнецов М.А., Галата О.С. Особливості страхів у навчальній діяльності підлітків. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. Випуск 55. Харків : ХНПУ, 2017. С. 68–81.
4. Кузнецов М. А., Шаповалова В.С. Виды студенческих страхов и особенности их динамики. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія*, Вип. 49. Харків : ХНПУ, 2014. С. 58–68.
5. Піддубна Н.Г., Єфімов Д.Е. Проблема шкільних страхів у наукових дослідженнях. *Психологія і особистість*. 2016. № 2(1). С. 97–104.
6. Склярєнко О.М. Особливості психодіагностики та психокорекції учбових страхів у молодших школярів. *Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. Київ : СУ-ФІМБ, 2003. Т. 4. С. 302–305.
7. Словарь-справочник по психоанализу / В Лейбин. Москва : АСТ, 2010 г. 956 с.
8. Beidel D.C., Turner S.M., Morris T.L. Behavioral treatment of childhood social phobia. *J. Consult Clin. Psychol.* 2000; No 68. Pp. 1072–1080.

9. Bernstein G.A., Borchardt C.M. Anxiety disorders of childhood and adolescence: A critical review. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 1991. No 30. Pp. 519–532.
10. Kashani J.H., Orvaschel H., Rosenberg J.K. A community study of anxiety in children and adolescents. *American journal of psychiatry*. 1990, No 147. Pp. 313–318.
11. Pine D.S. Childhood anxiety disorders. *Curr. Opinion Pediatrics*. 1997, No 9. Pp. 329–338.

REFERENCES:

1. Bol'shaya psikhologicheskaya éntsyklopedyya [Big psychological encyclopedia] (2007). Moskva : Eksmo [in Ukrainian].
2. Kuznetsov, M.A., Babarikina, I.V. (2012). Shkil'ni strakhy: vydy, umovy proyavu ta shlyakhy podolannya [School fears: types, conditions of manifestation and ways of overcoming]. Kharkiv : KhNPU [in Ukrainian].
3. Kuznyetsov, M.A., Halata, O.S. (2017). Osoblyvosti strakhiv u navchal'niy diyal'nosti pidlitkiv [Features of fears in the educational activities of adolescents]. *Visnyk KHNPУ imeni H.S. Skovorody. Psykholohiya – H. S. Skovoroda Herald of the KhNPU Psychology*. Vypusk 55. Kharkiv : KhNPU, 2017. Pp. 68–81 [in Ukrainian].
4. Kuznetsov, M.A., Shapovalova, V.S. (2014). Vydy studencheskykh strakhov y osobennosti ykh dynamyky [Types of student fears and the peculiarities of their dynamics]. *Visnyk KHNPУ imeni H.S. Skovorody. Psykholohiya – H.S. Skovoroda Herald of the KhNPU Psychology*, Vyp. 49. Kharkiv : KhNPU, Pp. 58–68 [in Russian]
5. Piddubna, N.H., Yefimov, D.E. Problema shkil'nykh strakhiv u naukovykh doslidzhennyakh [The problem of school fears in scientific research]. *Psykhologhiya i osobystist' – Psychology and personality*. 2016. No. 2 (1). Pp. 97–104 [in Ukrainian].
6. Sklyarenko, O.M. (2003). Osoblyvosti psykhodiagnostyky ta psykhokorektsiyi uchbovykh strakhiv u molodshykh shkolyariv [Features of psychodiagnostics and psychocorrection of educational fears at junior pupils]. *Molod', osvita, nauka, kul'tura i natsional'na svidomist': Zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf – Youth, education, science, culture and national consciousness: Coll. materials Allukr. sci. pract. conf*. Kharkiv : YEUFIMB, No 4. Pp. 302–305 [in Ukrainian].
7. Slovar'-spravochnyk po psykhoanalyzu [Dictionary-reference book on psychoanalysis] (2010). Ed. Valeryy Leybyn. Moskva : ACT [in Russian].
8. Beidel, D.C., Turner, S.M., Morris, T.L. (2000). Behavioral treatment of childhood social phobia. *J. Consult Clin. Psychol.* No 68. Pp. 1072–1080.
9. Bernstein, G.A., Borchardt, C.M. (1991). Anxiety disorders of childhood and adolescence: A critical review. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. No 30. Pp. 519–532.
10. Kashani, J.H., Orvaschel, H., Rosenberg, J.K. (1990). A community study of anxiety in children and adolescents. *American journal of psychiatry*. No 147. Pp. 313–318.
11. Pine, D.S. (1997). Childhood anxiety disorders. *Current Opinion Pediatrics*. No 9. Pp. 329–338.

Стаття надійшла до редакції 05.06.2019.
The article was received 05 June 2019.